

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορα-
κόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ἀκαδημεικά, τόμος πρώτος. **Λογική**, ὑπὸ Θεοφίλου Βορέα.

ἐν Ἀθήναις 1932.

Ἡ ἔλλειψη λογικῆς στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν ἔλλειψη σοφίας ἐπιστήμης γιατί λογικὴ καὶ ἐπιστήμη συνυπάρχουν. Λογικὴ ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ἀναπτύχθηκε καὶ ἐκαλλιεργήθηκε πραγματικῶς ἐπιστημονικὴ συνείδηση. Γιὰ μᾶς τοὺς νεοέλληνες ἰσχύει ὡς πρὸς τὴ Λογικὴ ὅ,τι ἰσχυε γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἐν σχέσει μὲ τὴν Ἱστορία. Ἐνας ἀρχαῖος Αἰγύπτιος ἱερεὺς εἶχε χαρακτηρίσει τοὺς Ἕλληνας στὸ Σόλωνά ὡς παιδιὰ, καὶ ἐννοοῦσε μ' αὐτὸ πὺς δὲν εἶχαν καμμιὰ πραγματικὴ ἱστορικὴ παράδοση. «Νέοι ἐστέ, εἶπεῖν, τὰς ψυχὰς πάντες. Οὐδεμίαν γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοήν παλαιάν δόξαν οὐδὲ μάθημα χρόνῳ πολιὸν οὐδέν». [Τίμαιος 32 Β].

Καὶ ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι εἴμαστε ἓνας λαὸς μὲ ἐμφυτὴ ῥοπή πρὸς τὴ Λογικὴ. Ὅταν δὲ ἡ ῥοπή αὐτὴ καλλιεργηθῆ μονόπλευρα καὶ τυπικὰ τότε παρατηροῦμε ὅτι μεταβάλλεται πολλὰς φορὰς σὲ καθαρὴ τυπολογία, συχνὰ δὲ καταλήγει στὴν δικανικὴ καὶ ἐριστικὴ. Εἶναι ἐξ ἄλλου ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἐμφυτὴ αὐτὴ ῥοπή πρὸς τὴν τυπικὴ τοῦλάχιστον Λογικὴ—καλλιεργημένη ἀρκετὰ καὶ ἀπὸ τὸν μακροχρόνιο σχολαστικισμό—γίνεται ἀφορμὴ πραγματικῆς πνευματικῆς ἡδονῆς κάθε φορὰ πού βρῖσκει ἐξωτερικὲς ἀφορμὲς γιὰ νὰ ἐκδηλωθῆ. Στὴν ἐμφυτὴ αὐτὴ ῥοπή τῶν Ἑλλήνων γενικὰ ὀφείλεται ἡ κλίση τῶν ἀρχαίων στὴ ῥητορεία καὶ στὴ σοφιστεία καὶ ἡ στροφὴ τῶν νέων στὴν νομικὴ καὶ τὸν δικανισμό. Σ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ὀφείλεται καὶ τὸ θετικὸ γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ καὶ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας ἐκαλλιέργησαν γόνιμα τὰ μαθηματικά.

Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ αὐτὴ ἱκανότητα εἰς μὲν τοὺς ἀρχαίους, Ἕλληνας, καλλιεργηθεῖσα μεθοδικὰ, ὠδήγησε στὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη, στοὺς νεώτερους ὅμως δὲν ἐστάθηκε δυνατόν νὰ ἐμπέδωθῆ μὲ πραγματικὴ σκέψη καὶ ἐπιστήμη καὶ νὰ ἀποδῆ πραγματικὰ λογικὴ ἐνέργεια.

Εἶναι βεβαίως ἀδύνατο νὰ καταστήσῃ κανεὶς ἓναν ἄνθρωπο ἢ ἓναν λαὸ λογικώτερο ὅταν ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ λαὸς δὲν ἔχουν ἐμποτισθῆ ἀπὸ πραγματικὴ ἐπιστήμη, γιατί, ὅπως εἶπα, ἡ λογικὴ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Ἐν τούτοις μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος καὶ στοὺς Ἕλληνας περὶ Λογικῆς καὶ ἂν ἀκόμα ὁμολογήσωμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ συνεί-

δηση στον τόπο μας δεν είναι τόσο ανεπτυγμένη ώστε να βοηθήσει εκείνον που ασχολείται με την καθαρή Λογική. Γι' αυτό το έργο εκείνου που γράφει Λογική στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε τόπο που δεν υπάρχει καθαυτό επιστημονική συνείδηση, είναι πράγματι δυσχερέστατο. Παρ' όλα αυτά ο λόγος περί Λογικής είναι ανάγκη να γίνεται, αν και η Λογική δεν είναι, όπως πολλοί νομίζουν, γυμναστική του Νου, αλλά πραγματική ανάλυση της λογικής ενέργειας του ανθρώπου και καθορισμός των αρχών που την διέπουν. Σ' εκείνον που δεν λογικεύεται η Λογική δεν μπορεί να δώσει καμμιά βοήθεια, μονάχα στον λογικεύομενο γίνεται η Λογική άφορμή για αυστηρότερη και συνεπέστερη σκέψη.

Η Λογική είναι η αρχή και η βάση για κάθε επιστήμη και για κάθε επιστημονική θεωρία, γι' αυτό είναι το πρώτο και το κύριο μέρος της Φιλοσοφίας. Δεν είναι όμως η Λογική εξωτερικό όργανο που να μπορεί κανείς να το μεταχειρισθή όπως θέλει και όπου θέλει, αλλά είναι το μέτρο των πραγμάτων και γι' αυτό είναι άχώριστη και από τα πράγματα της επιστήμης και από τα πράγματα της Φιλοσοφίας. Από τον όρισμό δε που δίνει κανείς και στην Επιστήμη και στη Φιλοσοφία εξαρτάται και ο τρόπος κατά τον όποιον θα αντιληφθῆ και θα όρίσῃ τῆ Λογική. Όποια προβλήματα απασχολούν τον άνθρωπο κατά τῆ γνώση τὰ ἴδια προβλήματα θα τὸν απασχολήσουνε και κατά τῆν λογική ανάλυση.

Η έννοια που έχει ο κ. Βορέας για τῆ Φιλοσοφία είναι κατά τὸ μᾶλλον και ἥττον τυπική, αφού ἤδη στῆ πρώτη σελίδα λέγει ὅτι «ἡ Φιλοσοφία ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ταυτίζεται πρὸς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν». Δηλαδή ἡ φιλοσοφία, ἂν τὸ σκεφθῆ κανείς καλὰ-καλὰ, κάνει ἄλλη μιὰ φορά ὅ,τι κάνουν ἡ ἄλλες ἐπιστῆμες. Τὸ ἀναπόδραστο συμπέρασμα είναι ὅτι τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας γίνεται ἔτσι πέρα και πέρα τυπικό. Ἀναγκαιότατο ἀκολούθημα αὐτοῦ είναι ὅτι ὁ κ. Βορέας σκέπτεται και για τῆ Λογική τυπικά και ασχολεῖται, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ἀποκλειστικά με τῆν τυπική λογική. «Τῆς Λογικῆς τοῦτο είναι τὸ κύριον ἔργον πῶς ἐκ τῶν προϋποθέσεων συνάγονται ὀρθὰ συμπεράσματα. Ἐὰν αἱ προϋποθέσεις είναι ψευδεῖς και ἐκ τούτου προκύπτουσι συμπεράσματα ἐσφαλμένα, δὲν εὐθύνεται ἡ Λογική, ὅπως δὲν εὐθύνεται ἡ μηχανή διὰ τὰ προϊόντα αὐτῆς, ἂν ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ποιότητος ἤρτηται ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς ὕλης τῆς εἰσαγομένης εἰς αὐτήν». (σελ. 4) Ἀλλά ἡ πραγματική λογική είναι ὑποχρεωμένη νὰ φθάσῃ μέχρι τῶν προϋποθέσεων και ἐκείνων τὸ κῦρος και τῆν ἀλήθεια νὰ ἐρευνήσῃ. Τοῦτο εἶχε ὁ Πλάτων κατά νοῦν ὅταν ὠμιλοῦσε για τὸ ἀσφαλές τῆς ὑποθέσεως, και ὁ Νεύτων με τὸ γνωστὸν «Hypotheses non fingo», τὸ ὅποιον ἄλλως τε ἀναφέρει και ὁ κ. Βορέας (σελ. 244). Ἡ ἀναλογία τῆς μηχανῆς τῆν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ κ. Βορέας φανερώνει ἐμφαντικώτατα τὸν τρόπο κατά τὸν ὅποιον ἀντιλαμβάνεται οὗτος τῆ λογική.

Τὸ πρῶτο αἴτημα ποῦ θέτει ἡ λογικὴ στὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι νὰ σκεφθῆ τυπικὰ ὀρθά—αὐτὸ εἶναι παιχνίδι ποῦ τὸ χαρίζει στοὺς ἐφήβους—ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ὀρθά, ζητάει δηλ. ἡ Λογικὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀποφασίσῃ νὰ σκεφθῆ, νὰ πάρῃ στάση πραγματικὰ λογικὴ ἀπέναντι τῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι βέβαια ἐξαιρετικὰ δύσκολο, γιατί ἡ προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στρέφεται συνήθως πρὸς τὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ στὴ Λογικὴ πρέπει ἡ προσοχὴ του νὰ στραφῆ πρὸς τοὺς τρόπους κατὰ τοὺς ὁποίους σκέπτεται τὰ ἀντικείμενα, δηλαδή τις κατηγορίες. Ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι κανεὶς ὑποχρεωμένος νὰ ἀφαιρέσῃ μὲ τὸ νοῦ του τις ριθμιστικὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς λογικοὺς ὅρους τῆς σκέψης, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐξακολουθεῖ διαρκῶς, καὶ ὅταν ἀκόμα κάνει τὴν ἀφαίρεση μὲ τὸ νοῦ του, νὰ τὰ μεταχειρίζεται, γιατί ὁ νοῦς καὶ τὴν ὥρα ποῦ ἐξετάζει τοὺς λογικοὺς ὅρους τῆς λειτουργίας του, λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους. Πολλοὶ λησμονοῦν αὐτὸ τὸ γεγονός καὶ γι' αὐτὸ ἀφαιροῦνται στίς ἀφηρημένες γενικὰς ἀρχὰς ποῦ μόνον μεθοδικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει νὰ τις ἀπομονώσῃ κανεὶς. Ὁ γόνιμος μαθητὴς τοῦ Ἐγγέλου Johann E. Erdmann¹ λέγει ὅτι «ἀπὸ δύο σκοπέλους πρέπει νὰ προφυλαχθῆ κανεὶς κατὰ τὴν ἐκθεσὴ τῆς Λογικῆς: πρῶτον ἀπὸ τὸ νὰ μὴ δώσῃ καθαρὰ τυπικὴ λογικὴ καὶ ἀπὸ τὸ νὰ μὴ ψθιάσῃ στὴ νεκρὴ ἀφαίρεση. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς αὐτὸν τὸν τρόπο πρέπει ἡ Λογικὴ νὰ ἐμπεριέχῃ ὅλη τὴν ἀλήθεια «ὡς ἐν σπέρματι». Δεύτερο πρέπει νὰ προφυλαχθῆ ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον μήπως τὸ ὑποκείμενον καλομάθῃ τόσο πολὺ σ' αὐτὸ τὸ βασίλειον τῶν σκιῶν καὶ πάψῃ νὰ λαχταράῃ πειὰ γιὰ τὸ ζωντανὸ αἷμα τῶν συγκεκριμένων μερῶν τῆς φιλοσοφίας».

Ὁ κ. Βορέας ἂν καὶ διακρίνει τὸ τυπικῶς ὀρθὸ ἀπὸ τὸ πραγματικῶς ὀρθὸ (σελ. 3) ἐν τούτοις ὅλο του τὸ ἔργον εἶναι καθαρὰ τυπολογικόν. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ρητὴν του ὁμολογία (σελ. 4) καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκτιμᾷ τὸ ἔργον τοῦ Kant. Ἔτσι γράφει ὁ κ. Βορέας ὅτι ὁ Kant «εἰς τὴν τυπικὴν προσέθεσε καὶ τὴν ὑπερβατικὴν λογικὴν» (σελ. 7) καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ τυπικὴ λογικὴ καὶ ἡ ὑπερβατικὴ λογικὴ ποῦ ἐθεμελίωσε ὁ Kant εἶναι διὰ τὸν κ. Βορέα δύο τρόποι ποῦμποροῦν νὰ παρατεθοῦν ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλον χωρὶς καμμιά οὐσιαστικὴ συνάφεια, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ὑπερβατικὴ λογικὴ προὑποθέτει καὶ κλείνει μέσα της τὴν τυπικὴν. Δὲν μπορῶ στὴν ἐπιστήμην ἄλλοτε νὰ μεταχειρίζομαι τὴν τυπικὴν καὶ ἄλλοτε τὴν ὑπερβατικὴν λογικὴν. Ὁ Kant προήγαγε τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καθόλου ἀναλύοντας τὴν ἐπιστήμην. Ὁ κ. Βορέας φαίνεται ὅτι ἀποκρούει καὶ τὸν ψυχολογισμόν καὶ τὸν ὀρθολογισμόν. Λέγω δὲ «φαίνεται» ἐπειδὴ ὅπου ζητάει νὰ θεμελιώσῃ βαθύτερα τὴν λογικὴν του βρίσκειται μπλεγμένος στὰ δίχτυα τοῦ ψυχολογισμοῦ. Ἐπίσης ὅπου ζητάει νὰ πολεμήσῃ

1) Grundriss der Logik und der Metaphysik. σελ. 6. Ἐκδόσις τρίτη, Halle 1848.

τούς ἄκρους «λογικούς», τούς ὀρθολογιστάς, ἐξ ὧν τοῦλάχιστον λέγει φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει κατανοήσει τὸ πρῶτο καὶ βασικό ἀξίωμα τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἢ καλλίτερα τοῦ παν-λογισμοῦ, ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν νοεῖται ποτὲ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆ νόηση. "Όταν οἱ λογοκράται λέγουν ὅτι ἡ ἀλήθεια «ἰσχύει» ὑπεράνω τόπου καὶ χρόνου αὐτὸ βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει καὶ χωρὶς τῆ νόηση. "Όταν ἐπίσης ὁμιλοῦν περὶ «τρίτης χώρας» καὶ «τρίτης οὐσίας», ἡ ὁποία δὲν εἶναι οὔτε σωματικὴ οὔτε ψυχικὴ δὲν ἐννοοῦν ὅτι ὑπάρχει μία τρίτη χώρα μυστηριώδης καὶ ἀπόκρυφη ἀλλὰ ἐννοοῦν τὸ πραγματικὸ κράτος τῆς Λογικῆς πρὸ εἶναι καθαρὰ ἰδεατὸ καὶ εἰς τὸ ὅποῖον κινεῖται ὁλόκληρη ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐφ' ὅσον λογικὰ διατυπώνεται. Πόσο παρανόησε τὴν λογοκρατία ὁ κ. Βορέας καταφαίνεται ἐξ ὧν λέγει: «Ὁμιλοῦσι δὲ οὔτοι (οἱ ἄκροι λογικοί) καὶ περὶ τρίτης χώρας καὶ περὶ τρίτης οὐσίας, ἥτις οὔτε σωματικὴ εἶναι οὔτε ψυχικὴ οὐδὲ ὑπάρχει πράγματι, ἀλλὰ μόνον ἰσχύει (gift). Εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα κατασκευάσματα ἔχουσι τὴν ἔμφασιν τοῦ μυστικισμοῦ» (σελ. 8). Ἡ ἀλήθεια τοῦ πυθαγορείου θεωρήματος δὲν εἶναι οὔτε κάτι σωματικὸ οὔτε κάτι ψυχικὸ ἀλλὰ κάτι πέρα καὶ πέρα λογικὸ δηλ. ἰσχύει. Ἡ ἀλήθεια ἐνός νόμου φυσικοῦ ἢ θετοῦ ἐπίσης δὲν εἶναι οὔτε κάτι σωματικὸ οὔτε κάτι ψυχικὸ. Αὐτὸ ὁμῶς δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι κατασκευάσμα πρὸ ἔχει τὴν ἔμφασιν τοῦ μυστικισμοῦ.

Εἰς τὴν εἰσαγωγή τοῦ ἔργου του (σελ. 1—39) ὁ κ. Βορέας προσπαθεῖ νὰ ὀρίσῃ τὴν ἐννοια καὶ τὴν ὑπόθεσιν τῆς Λογικῆς (Κεφάλ. Α') καὶ νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορίας τῆς Λογικῆς (Κεφάλαιον Β'). Ἀναφέρει πράγματι συντομώτατα ὅλα τὰ εἶδη τῆς λογικῆς καὶ ὅλες τὶς θεωρίαι περὶ Λογικῆς. Δὲν παραλείπει μάλιστα νὰ μνημονεύσῃ καὶ ὅλους ἐκείνους πρὸ ἀσχολήθησαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Λογικὴν ἀπὸ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τὰ σήμερα. Ὁ κατάλογος αὐτὸς εἶναι πολὺ χρήσιμος γιὰ τοὺς σπουδαστάς, ἀλλὰ δὲν λέγει τίποτα γιὰ τοὺς γιγαντιαίους ἀγῶνες πρὸ διαδραματίστηκαν μέσα στὴν ἱστορία τῆς Λογικῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ὡς τὰ σήμερα. Δύο εἶναι τὰ μεγάλα ἐνόματα γύρω ἀπὸ τὰ ὅποια ἔγιναν ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν Λογικὴν: Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης. Κάθε φορὰ πρὸ μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Λογικῆς ἐγινόταν ἡ ἀνακάλυψις μιᾶς νέας λογικῆς ἀρχῆς ἢ ἀναφορὰ στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν ἀναγκαία. Αὐτὸ ἐγινόταν σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα, τὸν Μεσαίωνα καὶ χαρακτηριστικὰ στοὺς χρόνους τῆς ἀναγέννησης τῆς ἐπιστήμης στὴ Δύση. Ἡ δὲ δυὸ κατευθύνσεις πρὸ προδιαγράφονται μετὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη αὐτὲς ἀποτελέσαν γιὰ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Λογικῆς τὶς μόνιμες κατευθυντήριες γραμμές. Ὁ Πλάτων ἐδίδαξε καὶ ἐκαλλιέργησε κυρίως τὴν οὐσιαστικὴν Λογικὴν, δηλ. τοὺς πραγματικοὺς νόμους τῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκωδικοποίησε τὴν τυπικὴν Λογικὴν, ἀν καὶ ἡ λογικὴ αὐτὴ στὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη εἶχε πραγματικὸ περιεχόμενον γιὰτὶ ἦταν ἡ

φυσική απόρροια τῆς μεταφυσικῆς του. Καθαρή τυπολογία ἔγινε ἡ Λογική τοῦ Ἀριστοτέλη κυρίως στὸν Μεσαίωνα.

Ὁ κ. Βορέας ἀναφέρεται συχνὰ στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἀναφορὰ ὅμως αὐτὴ εἶναι τὶς περισσότερες φορές ἱστορικὴ καὶ τὶς λιγώτερες οὐσιαστικὴ. Εἰς τὸν Πλάτωνα ἀναφέρεται ἐλάχιστα ἂν καὶ ὁ Πλάτων εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐκαλλιέργησε οὐσιαστικὰ τὴ Λογικὴ. "Ὅτι ὁ κ. Βορέας δὲν ἔχει σαφῆ εἰκόνα τῶν ἀγώνων περὶ Λογικῆς καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι θεωρεῖ τὸν Descartes ὁπαδὸν τῆς Ἀριστοτελικῆς Λογικῆς καὶ γράφει «τῆς Λογικῆς ταύτης ὁπαδὸς ἀξιολογώτατος ἐγένετο κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐν τοῖς πρώτοις ὁ Καρτέσιος ὁ ἀρχηγὸς τῆς νεωτέρας ὀρθολογικῆς σχολῆς» (σελ. 27). Ἡ ἀντίφαση ποὺ ἐγκτεται στὴ φράση αὐτὴ τοῦ κ. Βορέα μαρτυρεῖ μόνη τῆς ὅτι ὁ Descartes εἶναι ἀδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ὁπαδὸς καὶ μάλιστα «ἀξιολογώτατος» τῆς Λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄν ὁ Descartes εἶναι ἀρχηγὸς τῆς νεωτέρας ὀρθολογικῆς σχολῆς πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁπαδὸς μιᾶς λογικῆς καθαυτὸ τυπικῆς καὶ στηριζομένης κυρίως στὴν ἐμπειρία. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Descartes εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρία καὶ ποὺ πρῶτος ἔδωκε οὐσιαστικὴ μεθοδολογία τῶν ἐπιστημῶν. Καθὼς δὲ εἶναι γνωστὸν ἡ θεμελίωση τῆς ἀναλυτικῆς γεωμετρίας εἶναι ἀδύνατη μὲ τὴν τυπικὴ Λογικὴ.

Ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχὴ εἶναι ἀπαραίτητη ἀνάγκη νὰ μάθωμε κι' ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες τοὺλάχιστον στοιχεῖα λογικῆς καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ ἐπαινέσῃ τὴν προσπάθεια τοῦ κ. Βορέα. Εἶναι ὅμως ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνον νὰ γράφῃ κανεὶς ἔργο γενικὸ περὶ Λογικῆς καὶ νὰ περιορίζεται στὸ νὰ προσφέρῃ ἀπλῶς στοὺς Ἕλληνες μόνον τυπικὴ Λογικὴ, ἐπειδὴ μὲ τὴν κλίση ποὺ ἔχουν πρὸς τὴ σοφιστεία καὶ τὸ δεικανισμό νομίζουν ὅτι μὲ τὸ νὰ ἀποκτήσουν τὴν εὐχέρεια τῆς ἐφαρμογῆς ὠρισμένων λογικῶν σχημάτων — φθάνουν μ' αὐτὸ καὶ στὴν καθαυτὸ Λογικὴ. Γι' αὐτὸ καθῆκον ἐκείνων ποὺ διδάσκουν καὶ γράφουν περὶ Λογικῆς εἶναι νὰ μὴ περιορίζονται εἰς τὰ ἀπλὰ σχήματα κρίσεων καὶ συλλογισμῶν, ἀλλὰ νὰ προσπαθοῦν νὰ φέρουν τὸν ἀκροατὴ καὶ τὸν ἀναγνώστη εἰς ἐπαφὴ μὲ τὰ πραγματικὰ λογικὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Παράδειγμα κλασσικὸ γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ μᾶς παρέχει ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου, ὅπου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος γίνεται ἀνάλυση τῶν πραγματικῶν λογικῶν προβλημάτων τῆς ἐπιστήμης, καὶ γι' αὐτὸ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου γεμίζει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη, μπορεῖ μάλιστα νὰ εἰπῆ κανεὶς πῶς κάθε φράση τῆς ἀπογορεύει στὸν ἀναγνώστη νὰ σκέπτεται τυπικά.

Ἡ τυπικὴ Λογικὴ εἶναι βέβαια ἓνα ἀπαραίτητο μῦρο τῆς σκέψης καὶ ἔχει τόσο πολὺ συνυφανθῆ μὲ τὴν κοινὴν χρῆσιν τοῦ νοῦ ὥστε νὰ περιτεύῃ σχεδὸν ὁ εὐρύτατος περὶ αὐτῆς λόγος. Πάντως εἶναι ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο νὰ διδάσκεται ἡ τυπικὴ Λογικὴ. Ὅχι ὅμως ξηρὰ καὶ ἀνούσια, ἀλλὰ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ πραγματικὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης δηλ. ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς οὐσιαστικῆς Λογικῆς. Μόνον μὲ τὴν

ουσιαστική ανάλυση της λογικής της επιστήμης ικανοποιείται ή φιλοσοφική όρεξη του ανθρώπου. Είς τὸ γεγονός δὲ ὅτι εἰς τὸ πανεπιστήμιο δὲν διδάσκεται παρὰ μονάχα ἡ τυπικὴ Λογικὴ, ὀφείλεται καὶ ἡ προσχώρηση τῶν καλλιτέρων νέων, δηλ. ἐκείνων ποὺ ἔρχονται μετὰ φιλοσοφικὴν ὄρεξιν, στὴν πολιτικὴν ἰδεολογίαν τοῦ κομμουνισμοῦ, γιατί ἡ ἰδεολογία αὕτη ἰσχυρίζεται τοῦλάχιστον ὅτι ἔχει λογικὴν οὐσιαστικὴν ἢ, ὅπως καταχρηστικὰ λέγει, διαλεκτικὴν. Γι' αὐτὸ διαβάζοντας κανεὶς τὴν Λογικὴν τοῦ κ. Βορέα ἀφεται, καὶ χωρὶς νὰ ἔχη καμμιά πρὸς τοῦτο πρόθεσιν, εἰς τὸ νὰ τὸν καταστήσῃ ὑπεύθυνον γι' αὕτη τὴν διάδοσιν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς φοιτητάς. Ὁ φοιτητὴς, νέος μετὰ ὄρεξιν καὶ μετὰ ἀγκυρὰ συναισθήματα, ζητᾷ ἀπὸ ἐκείνον ποὺ διδάσκει κάτι οὐσιαστικόν, ζητᾷ περιεχόμενον. Τὸ τυπικὸ μέρος κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα συνυπάρχει μετὰ τὸ περιεχόμενον, εἶναι κάτι ποὺ προκύπτει γιὰ τὰ φοιτητὰ αὐτόματα ὕστερα ἀπὸ τὴν γνώσιν τῆς επιστήμης, γι' αὐτὸ εἶπα στὴν ἀρχὴ ὅτι Λογικὴ ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καὶ ἐπιστήμη ὡς οὐσιαστικὴ ψυχικὴ ἐνέργεια, ὡς πραγματικὸ ψυχικὸ γεγονός.

Ἡ διαίρεσις τοῦ ἔργου εἶναι ἡ συνειθισμένη ποὺ βρῖσκει κανεὶς σὲ ὅλα τὰ ἔργα περὶ τυπικῆς Λογικῆς. Πρῶτα ἐξετάζεται ἡ ἐννοία, ἔπειτα ἡ κρίσις, καὶ τρίτον οἱ συλλογισμοί. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου δίδεται μιὰ γενικὴ ἐπισκόπησις τῆς μεθοδολογίας τῶν ἐπιστημῶν.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ κ. Βορέας λέγει ῥητῶς ὅτι ἡ κρίσις εἶναι τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον λογικὸν στοιχεῖον: «γίνεται δὲ τῆς νοήσεως, τῆς τε ἄλλης καὶ τῆς Λογικῆς, στοιχεῖον πρῶτον καὶ κυριώτατον ἢ κρίσις» (σελ. 40), ἐπίσης ῥητῶς λέγει ὅτι ἔπρεπε ἡ ἔρευνα τῶν λογικῶν στοιχείων νὰ ἀρχίζῃ μετὰ τὴν κρίσιν: «πάσης ἐπιστήμης σκοπὸς ὑπόκειται νὰ δημιουργήσῃ σύστημα κρίσεων ἐχουσῶν λογικὸν καὶ ἀδιάσειστον κῦρος. Τούτου δ' ἕνεκα ἀπὸ τῆς κρίσεως ἔδει νὰ γίνεται ἀρχὴ τῆς ἐξετάσεως τῶν λογικῶν στοιχείων.» (σελ. 40). Ἐν τούτοις ὁ κ. Βορέας δὲν ἀφίνει παρὰ ταῦτα τὸ παλαιὸ σχῆμα τῆς ἔρευνας τῶν λογικῶν στοιχείων καὶ ἀρχίζει τὴν ἐκθεσὴν μετὰ τὴν ἐννοίαν. Ὁ κ. Βορέας, ἐνῶ δέχεται ὅτι τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον λογικὸν στοιχεῖον εἶναι ἡ κρίσις, πράγμα ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητον πειρὰ μὲς τὴν Λογικὴν, ἀρχίζει τὴν ἔρευνά του μετὰ τὴν ἐννοίαν, ἐπειδὴ ἡ ἐννοία ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἐννοίαν εἶναι τυπικὴ, θεωρεῖ δηλ. τὴν ἐννοίαν ὁ κ. Βορέας ὡς τὸ ἀπλούστατον στοιχεῖον τῆς νόησεως, ἐνῶ πράγματι ἡ ἐννοία εἶναι σύνθετον στοιχεῖον τῆς νόησεως. Ὁ ὅρισμός τῆς ἐννοίας ὡς «καθολικῆς παραστάσεως», ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ψυχολογικὸς εἶναι λογικῶς ἀπαράδεκτος. Ὁ κ. Βορέας γράφει: «ἐννοία εἶναι καθολικὴ παράστασις περιλαμβάνουσα τὰ κύρια γνωρίσματα ἑνὸς ἢ πλειόνων ἀντικειμένων δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ οὐσία αὐτῶν (σελ. 40), δίνει δηλ. καὶ πάλιν τὸν ὅρισμό τῆς ἐννοίας ὅπως ὀρίζει ἡ τυπικὴ Λογικὴ. Δηλαδή ἐννοία σύμφωνα μ' αὐτὸν εἶναι ἀφαίρεσις, ἐνῶ πράγματι ἐννοία εἶναι τὸ συστηματικὸν σύνολον κρίσεων ποὺ ὀρίζουν τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος ἑνὸς οἰουδήποτε ἀντικειμένου.

Ὁ κ. Βορέας ὀρίζει τὸ βάθος τῆς ἐννοίας ὡς τὸ σύνολο τῶν γνωρισμάτων αὐτῆς (σελ. 41)· δεδομένου ὅμως ὅτι τὰ γνωρίσματα νοοῦνται ὡς κρίσεις ὀρθοῦ εἶναι γὰ ὀρίση κανεῖς τὸ βάθος τῆς ἐννοίας ὡς τὸ σύνολο τῶν εἰδικῶν κρίσεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐννοια. Ὀρθῶς διακρίνει ὁ κ. Βορέας ἐννοιας γενικῆς ἢ καθολικῆς καὶ ἀτομικῆς, σφάλλει ὅμως ὅταν γράφει ὅτι «ἀτομικαὶ ἐννοια εἶναι πάντα τὰ κύρια ὀνόματα» διότι τὰ κύρια ὀνόματα δὲν εἶναι ἐννοιας, ἀλλὰ ὑποδηλώνουν, σημαίνουν ἀπλῶς τῖς ἐννοιας. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅπως δίδεται ὁ ὀρισμὸς «ἀτομικαὶ ἐννοια εἶναι πάντα τὰ κύρια ὀνόματα» εἶναι δυνατὸν γὰ νομίση κανεῖς ὅτι τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κύρια ὀνόματα δὲν εἶναι ἀτομικῆς ἐννοιας. Ὅτι ὁ κ. Βορέας συνταυτίζει τῖς ἀτομικῆς ἐννοιας μὲ τὰ κύρια ὀνόματα καὶ τῖς περιορίζει σὲ αὐτὰ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ἀτομικῶν ἐννοιῶν ποὺ ἀναφέρει (σελ. 44), ὁ Ὑμηττός, ἡ Εὐρώπη, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Περικλής. Ἡ ἐννοια τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης, ἡ ἐννοια τῶν οἰκονομικῶν τῆς Αἰγύπτου, ἡ ἐννοια τοῦ χρηματιστηρίου Νέας Ὑόρκης εἶναι ἐπίσης ἐννοιας ἀτομικῆς χωρὶς γὰ εἶναι καὶ κύρια ὀνόματα. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἕλες ἢ καθαυτὸ ἱστορικῆς ἐννοιας εἶναι ἀτομικῆς. Ἡ συνταύτιση τῶν ἀτομικῶν ἐννοιῶν μὲ τὰ κύρια ὀνόματα εἶνε συνέπεια τοῦ γραμματισμοῦ ἀπὸ τὸν ὀποῖον, ὅπως φαίνεται, δὲν ἔχει ἀπαλλαχθῆ ὁ κ. Βορέας. Γραμματισμὸ δὲ λέγοντας στὴ Λογικῆ ἐννοοῦμε τὴν προσπάθεια γὰ ἐξηγήση κανεῖς λογικῆς σχέσεις μὲ γραμματικὰ φαινόμενα.

Εἰς τὸ κεφάλαιο τῶν κατηγοριῶν ὁ κ. Βορέας ἀκολουθεῖ πιστότατα τὸν Ἀριστοτέλη, ἀν καὶ φαίνεται ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, διότι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτόν, διακρίνει ἀντὶ δέκα, μόνον τέσσαρα εἶδη κατηγοριῶν, τὴν κατηγορία τοῦ ὄντος, τῆς ποιότητος, τῆς καταστάσεως καὶ τῆς σχέσεως (σελ. 47). Ὁ κ. Βορέας θέτει ὡς πρώτη κατηγορία, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τὴν κατηγορία τῆς οὐσίας, ἔπειτα τὴν τρίτη κατηγορία τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴν κατηγορία τοῦ ποιοῦ, θέτει δεύτερη, παραλείποντας ἐν τῇ μεταξὺ τὴν κατηγορία τῆς ποσότητος, τρίτη θέτει τὴν κατηγορία τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὀποῖαν συνοψίζει τῖς ἕξη κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλη (ποῦ, ποτέ, κεῖσθαι, ἔχειν, ποιεῖν, πάσχειν) καὶ τέταρτη θέτει τὴν κατηγορία τῆς σχέσεως, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει μὲ τὸ «πρὸς τι». Ὁ συνοψισμὸς τὸν ὀποῖον κάνει μπορεῖ βεβαίως γὰ γίνη χωρὶς καμμιά ἀντίρρηση, ἢ παράλειψη ὅμως καὶ ἡ ἐξαφάνιση τῆς κατηγορίας τῆς ποσότητος, τὴν ὀποῖαν ὁ Kant ἄλλως τε θέτει ὡς πρώτη καὶ κυρία κατηγορία, εἶναι λογικὰ τελείως ἀπαράδεκτη. Ὁ κ. Βορέας «ἀν καὶ φέγει τὸν Kant διότι τάχα, οὐχὶ ὀρθῶς ὑπολαμβάνει σφαλερὰν τὴν βᾶσιν τῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους», παραλείπει τὴν κατηγορία τῆς ποσότητος τὴν ὀποῖαν καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται ὡς δεύτερη κατὰ σειρά.

Εἶναι πλέον ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὀποῖον συνάγει τῖς κατηγορίας ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σφαλερὸς ἐπειδὴ ὀρμάται ἀπὸ τὴν γραμματικῆ. Γι' αὐτὸ ὁ Kant, ἀν καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀνακάλυψη

τῶν κατηγοριῶν εἶναι ἔργο ἐνός «βαθυστόχαστου ἀνδρός», τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐν τούτοις λέγει ὅτι ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε «κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν κατηγοριῶν» καμμιά ρυθμιστικὴ ἀρχή (principium) γι' αὐτὸ ἐμάζεψε τὶς κατηγορίες ὅπου τὶς συναντοῦσε, καὶ κατῴρθωσε στὴν ἀρχὴ νὰ μαζέψῃ δέκα» (κριτικὴ τοῦ καθαρῶ Λόγου ἔκδοσις Cassirer, σελ. 99). Ἡ νεώτερη ἀλλωστε φιλολογικὴ ἐργασία ποὺ ἔχει γίνῃ ἀπάνω στὸν Ἀριστοτέλη ἔχει διαφωτίσει τὸ ζήτημα ὀριστικῶς. Ὁ Ἀριστοτέλης πολλές φορές ἐπηρεάζεται κατὰ τὸν ὀρισμὸ λογικῶν σχέσεων ἀπὸ τὴ γραμματικὴ. Σ' αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ κ. Βορέας πιστὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐπειδὴ ῥητὰ λέγει «ἡ ἐννοια τῆς ποιότητος περιλαμβάνει τὸ ἐπίθετον καὶ τὸ ἀριθμητικόν, ἡ δὲ ἐννοια τῆς καταστάσεως τὰ τέσσαρα εἶδη τῶν ῥημάτων, ἡ δὲ τῆς ἀναφορᾶς τὰς κατηγορίας τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ πρὸς τι (σελ. 47). Ὁ συγγραφεὺς διατηρεῖ, πολὺ ὀρθά, μιὰ παλαιὰ διάκριση ποὺ γίνεταί στὴ Λογικὴ μεταξὺ σαφῶν καὶ ἀσαφῶν ἐννοιῶν· ἐπειδὴ ὅμως ὁ ὀρισμὸς ποὺ δίνει στὴν ἐννοια δὲν εἶναι οὐσιαστικὸς γι' αὐτὸ καὶ τὰ παραδείγματα ποὺ φέρνει γιὰ νὰ σαφηγίσει τί ἐννοεῖ λέγοντας σαφῆ καὶ ἀσαφῆ ἐννοια εἶναι ἀστοχα. Ἔτσι λ. χ. λέγει «σαφῆ ἐννοια ἔχομεν, ὡς ἐν παραδείγματι, τοῦ κομήτου ὅταν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν αὐτὸν τῶν ἄλλων οὐρανίων σωμάτων, καὶ τοῦ ῥόδου ὅταν διακρίνωμεν αὐτὸ τῶν ἄλλων ἀνθέων, (σελ. 50). Ὡστε κατὰ τὸν συγγραφέα δὲν χρειάζεται νὰ γνωρίζωμε τίποτε ἄλλο οὔτε περὶ τοῦ κομήτου οὔτε περὶ τοῦ ῥόδου, ἀρκεῖ νὰ τὰ διακρίνωμε ἀπλῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα γιὰ νὰ ἔχωμε σαφῆ ἐννοια. Ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ καταφαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς, ἂν καὶ γράφει λογικῶς, εἶναι μπλεγμένος στὰ δίχτυα τοῦ ψυχολογισμοῦ. Σαφῆ ἐννοια γιὰ ἓνα ἀντικείμενο ἔχομε μόνον ὅταν κατανοήσωμε τοῦτο μὲ μιὰ ὁλόκληρη σειρά ἀπὸ κρίσεις καὶ ὄχι ὅταν ἀπλῶς χωρίσωμε τοῦτο ἀπὸ ἓνα ἄλλο. Ὅτι ὁ κ. Βορέας ψυχολογίζει καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω φράσεώς του ὅπου γράφει «εἶναι φανερόν ὅτι πολλοὶ ὑπάρχουσι βαθμοὶ σαφηνείας καὶ εὐκρινείας τῶν ἐννοιῶν» (σελ. 50) πράγμα ποὺ ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ τὴν ψυχολογία καὶ ὄχι τὴ Λογικὴ. Ἡ λογικὴ χωρίζει τὶς ἐννοιας μόνον εἰς σαφεῖς καὶ ἀσαφεῖς γενικά, καὶ τὶς μὲν σαφεῖς ὀνομάζει λογικῶς, τὶς δὲ ἀσαφεῖς ψυχολογικῶς· αὐτὲς εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν πολλοὺς βαθμοὺς ἀσαφείας καὶ σαφηνείας καὶ μὲ τοὺς βαθμοὺς αὐτοὺς ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ ἡ ψυχολογία ἢ ὁποῖα ἐρευνᾷ τὴ χρονικὴ γένεση τῶν ἐννοιῶν. Γι' αὐτὸ δὲν ἐνδιαφέρεται ἡ Λογικὴ καθόλου οὔτε γιὰ τὴν εὐφυΐα οὔτε γιὰ τὴν προσοχή, οὔτε γιὰ τὸν τρόπο τῆς γενέσεως τῶν ἐννοιῶν, οὔτε ἂν οἱ εὐφυέστεροι ἄνθρωποι ἔχουν τελειότερες ἐννοιας καὶ οἱ ἀφυέστεροι ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες.

Ὁρθῶς ἰσχυρίζεται ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἡ ψυχολογία διδάσκει «ὅτι ὁ βαθμὸς τῆς σαφηνείας τῶν παραστάσεων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς προσοχῆς, μεθ' ἧς αὐταὶ γίνονται ἀντιληπταί», (σελ. 50) πλανᾶται ὅμως ὅταν διατείνεται ὅτι ἡ ψυχολογία διδάσκει «ὅτι αἱ κατ' αἰσθησιν παραστάσεις εἶναι πολὺ ἐναργέστεραι καὶ τῶν ἐξ ἀναμνήσεως καὶ τῶν ἐκ

φαντασίας ἐγγιγνομένων» (σελ. 50). Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς διδάσκει ἡ ψυχολογία· ὅτι ὑπάρχουν πολλές, ἄπειρες περιπτώσεις, πού ἢ παραστάσεις καί ἀπό τὴν ἀνάμνηση καί ἀπό τὴ φαντασία, εἶναι πολὺ ἐναργέστερες ἀπὸ τίς παραστάσεις πού ἔχομε ἀπὸ τὴν αἴσθησι ἢ τοῦλάχιστον ἐξ ἴσου ἐναργεῖς.

Ὁ ψυχολογισμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖον δὲν ἀπαλλάσσεται καί στὴ Λογικὴ ὁ κ. Βορέας καταφαίνεται καί ἀπὸ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο ἐννοεῖ ὁ συγγραφεὺς τὸν σχηματισμὸ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ἔτσι γράφει: «αἱ ἀφηρημένα ἐννοιαὶ δημιουργοῦνται οὕτω διὰ τῆς προσοχῆς ἀπομονοῦμεν ἰδιότητος τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων καί θεωροῦμεν ὡς ὑπαρχούσας καθ' ἑαυτάς» (σελ. 49). Παραδείγματα δὲ τοιούτων ἐννοιῶν ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς τὴ σοφία, τὸ κάλλος καί τὴν ἰσχύ. Εἶναι πόρισμα τῆς κριτικῆς θεωρίας ὅτι καμμιά ἀπλή ψυχολογικὴ ἐνέργεια, συνεπῶς οὔτε ἡ ἀπλή προσοχὴ μπορεῖ νὰ μᾶς δδηγήσῃ στὴ δημιουργία ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Τὸναντίον ὁ σχηματισμὸς τῶν ἐννοιῶν δὲν γίνεται μὲ τὴν ἀπομόνωσι τῶν ἰδιοτήτων τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων διὰ τῆς προσοχῆς ἀλλὰ μὲ τὸν θεμελιώδη νόμο πού ἔχει τὸ λογικὸ νὰ σχετίζη καί νὰ διακρίνη. Χωρὶς αὐτὸν τὸν θεμελιώδη νόμο δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος νὰ σχηματίσῃ ἐννοια. Μὲ τὴν προσοχὴ σχηματίζομε τὸ πολὺ-πολὺ εἰκόνα. Γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀπομόνωσι προϋποτίθενται βασικοὶ λογικοὶ νόμοι, ὅροι ἢ ὅπως λέμε κατηγορίες τοῦ σκέπτεσθαι. Πῶς λοιπὸν σχηματίζονται ἡ ἀφηρημένες ἐννοιες μὲ τὴν ἀπομόνωσι ἀφοῦ γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀπομόνωσι ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ ἀφηρημένες ἐννοιες. Ἡ ἀφηρημένη ἐννοια εἶναι τὸ λογικὸ a priori τῆς ἀπομόνωσις. Ὁ Kant λέγει «κατηγορίες εἶναι ἐννοιες πού προδιαγράφουν στὰ φαινόμενα καί συνεπῶς στὴ φύσιν, ὡς τὸ σύνολο ὅλων τῶν φαινομένων, νόμους a priori» (κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου σελ. 113). Συμβαίνει καί στὴν περίπτωσι αὐτῇ ὅ,τι καί σὲ ὅλον τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ κ. Βορέα δηλ. σχηματίζει ἐννοιες ἀποκλειστικὰ κατὰ τὸν ἐμπειρικὸν τρόπο, γι' αὐτὸ καί ὁ συγγραφεὺς στὴ Λογικὴ του εἶναι πέρα καί πέρα περιγραφικὸς, ἐνῶ εἰς τὴ Λογικὴ δὲν χωρεῖ περιγραφή ἀλλὰ ἀνάλυσι οὐσιαστικὴ. Ἡ περιγραφή γίνεται σὲ φαινόμενα φυσικά, ἱστορικά καί ψυχολογικά. Ἡ λογικὴ σχέσις ἀπαιτοῦν οὐσιαστικὴ ἀνάλυσι καί μόνον ἀφοῦ γίνῃ ἡ ἀνάλυσι ἐπιτρέπεται βοηθητικὰ καί ἡ περιγραφή.

Βεβαίως θὰ ἦταν παράλογο καί ἀντιφατικὸ πρὸς τὴν πνευματικὴν κατάστασι τοῦ τόπου μας νὰ ζητήσι κανεὶς ἀπὸ τὸν κ. Βορέα νὰ συνδυάσι τὴ Λογικὴ μὲ τὴ Μεταφυσικὴ, ὅπως ἔκαμε γιὰ τελευταία φορὰ στὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὁ Hegel· αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε νὰ ζητήσι κανεὶς ἀπὸ τὸν συγγραφέα πραγματικὴν φιλοσοφίαν καί τέλειαν κοσμοθεωρίαν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἔργο βαρὺ πού κανεὶς σήμερα, ὅχι μονάχα στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καί ἄλλοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀναλάβῃ, ἂν καί οἱ ὅπαδοι τῆς πολιτικῆς προπαγάνδας τοῦ ἱστορικῶ ὕλισμοῦ τολμοῦνε νὰ φθάσουνε καί σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς προπέτειας. Ἐκεῖνο πού μπο-

ροῦσε γὰ ζήτηση κανείς ἀπὸ τὸν κ. Βορέας εἶναι γὰ μὴν ἐνδιατρίψη τόσο πολὺ στὴν τυπικὴ Λογικὴ ἀλλὰ γὰ προχωρήση στὴν οὐσιαστικὴ Λογικὴ.

Ὅρθα ὀρίζει τὴν κρίση ὁ κ. Βορέας λέγοντας: «κρίσις εἶναι ἡ διανοητικὴ ἐνέργεια δι' ἧς προσδιορίζομεν τὴν λογικὴν σχέσιν δύο ἐννοιῶν» (σελ. 85). τοῦτο ὅμως ἂν καὶ ὀρθὸ δὲν ἀποδίδει πλήρως τὴν ἐνέργεια τῆς κρίσεως ἐπειδὴ κρίση εἶναι, ὅπως λέγει ὁ Kant, ἐκείνη ἡ ἐνέργεια (πράξις) τοῦ νοῦ διὰ τῆς ἑποίας ἡ ποικιλία τῶν δεδομένων παραστάσεων (ἐποπτειῶν ἢ ἐννοιῶν) συνενώνονται σὲ μιὰ κατάληψη (apperception. Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου. Ἔκδοσις Cassirer σελ. 121). Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κρίση τὴ καθαυτὴ λογικὴ ἐμιλεῖ ὁ κ. Βορέας καὶ «περὶ φυσικῆς κρίσεως». «Λέγομεν δὲ φυσικὴν κρίσιν ἐκείνην, ἣτις γίνεται κατὰ συνειρμὸν ἄνευ ἐπιγνώσεως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ ὀρθότητος τῆς συνδέσεως τῶν ἐννοιῶν» (σελ. 55). Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων καὶ γενικὰ τῶν ψυχικῶν γεγονότων τὸν ὅποῖον ὁ κ. Βορέας μεταφέρει ἀπ' τὴν ψυχολογία καὶ στὴ Λογικὴ. Τὸ συνειρμὸ δὲν εἶναι δυνατὸ γὰ τὸν ὀνομάση κανείς κρίση, ἔστω καὶ ἂν προσονομάζει αὐτὴ φυσικὴ, γιατί τότε θὰ ἦταν ἀναγκασμένος γὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ὀρολογία αὐτὴ καὶ σὲ ἄλλα κεφάλαια τῆς ζωῆς καὶ θὰ ἐπέφερε σύγχυσις στὰ πράγματα τῆς Λογικῆς. Κρίση ὑπάρχει μόνον μὲ τὴ λογικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ὁ συνειρμὸς δὲν εἶναι λογικὸν ἀλλὰ ψυχολογικὸ γεγονός. Κρίση ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ πού ὁ ἀνθρώπος ἀποφασίζει καὶ λέγει ναι ἢ ὄχι, μὲ ἄλλα λόγια ἐκεῖ πού ὑπάρχει ἀλήθεια καὶ ψεῦδος. Ἐνῶ στὸν συνειρμὸ τῶν παραστάσεων, ἐπειδὴ συνειρμὸς δὲν εἶναι λογικὸ ἀλλὰ ψυχολογικὸ γεγονός, δὲν εἶναι δυνατὸ γὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀληθείας καὶ ψεύδους. Ὁ συνειρμὸς εἶναι ἀπλῶς ἓνα φυσικὸ γεγονός καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνον τὸ ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι.

Ὅρθα γράφει ὁ κ. Βορέας «δὲν εἶναι κρίσις πᾶσα πρότασις, διότι δὲν ὑπάρχει ἐν πάσῃ προτάσει ἀπόφασις περὶ τῆς ἀληθείας ἢ τοῦ ψεύδους» (σελ. 57). Σφάλλει ὅμως ὅταν νομίζει ὅτι ὑπάρχει ἐρώτησις πού ἰσοδυναμεῖ μὲ κρίση, ὅπως λόγου χάριν ἡ ἐρώτησις πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος «δὲν εἶναι ταῦτα ἀληθῆ;» (σελ. 57). Ὁ κ. Βορέας λέγει ὅτι ἡ ἐρώτησις αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ κρίση ἐπειδὴ «ὁ ἐρωτῶν προὑποθέτει τὴν καταφατικὴν ἀπόκρισιν: πάντως ταῦτα εἶναι ἀληθῆ» (σελ. 57). Ἡ ἐρώτησις μένει πάντα ἐρώτησις καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ γὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν κρίση καὶ ὅταν ἀκόμα ἐκεῖνος πού ῥωτᾷ προὑποθέτει βεβαίως τὴν καταφατικὴν ἢ ἀποφατικὴν ἀπόκριση. Ἡ κρίση εἶναι πάντα ἀπάντησις σὲ μιὰ ἐρώτησις, ἢ ἐρώτησις ὅμως ἢ ἴδια, ἂν καὶ εἶναι λογικὸ γεγονός, δὲν εἶναι κρίση ἀλλὰ ἀξίωσις πρὸς κρίση (βλέπε Rickert der Gegenstand der Erkenntnis ἔκδοσις 4η καὶ 5 σελ. 153 κ. ἐ.).

Ὅρθα γράφει ὁ κ. Βορέας ὅτι «τὸ συνδετικὸν εἶναι ἡ λέξις ἣτις σημαίνει τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου τὴν σχέσιν» (σελ. 58), σφάλλει ὅμως δεινότερα ὅταν, ἀναλύοντας τὴ φράση αὐτὴ, γράφει ὅτι

σχέση του κατηγορουμένου και του υποκειμένου σημαίνει την ταυτότητα ή την ισότητα αυτών (σελ. 58). Κατά την κρίση δεν πρόκειται ποτέ για ταυτότητα ή ισότητα των έννοιων. Εάν επρόκειτο ή για ταυτότητα ή για την ισότητα των έννοιων τότε ή κρίση και γενικά ή κριτική ενέργεια του ανθρώπου θα ήταν ματαιοπονία. Εκεί που πρόκειται για ταυτότητα ή για ισότητα έχουμε ταυτολογία ή το πολύ-πολύ αναλυτική κρίση όπως λέγει ο Kant, ή δε ταυτολογία είναι κάτι που δεν προάγει καθόλου τη γνώση. Η γνώση προάγεται με την κρίση μόνον διότι κατά την κρίση συνδέονται κυριώτατα έννοιες που δεν έχουν αναμεταξύ των ούτε τη σχέση της ταυτότητας ούτε τη σχέση της ισότητας, αλλά έναν λογικό σύνδεσμο. "Όταν π. χ. λέγω ότι αυτό το χαρτί είναι πραγματικό δεν εννοώ ότι ή πραγματικότητα και το χαρτί είναι τὰ αὐτὰ ή και ἴσα ἀλλὰ ότι εὐρίσκονται σὲ μιὰ λογική σχέση, ἀναγνωρίζω ότι είναι δυνατό λογικὰ νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὸ χαρτί ή ἔννοια τῆς πραγματικότητας. Ἄν ή ἔννοια τῆς πραγματικότητας ἦταν ή αὐτή ή ἴση μὲ τὸ χαρτί τότε λογικὰ δὲν θὰ μπορούσα νὰ τὴν ἀποδώσω σὲ κανένα ἄλλο ἀντικείμενο παρὰ στὸ χαρτί. Θὰ ἦταν κάτι πέρα και πέρα ἀτομικὸ ὅπως αὐτὸ τὸ χαρτί. Ὁ Kant στὴν εἰσαγωγή τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῦ Λόγου (σελ. 60) διακρίνει κρίσεις ἀναλυτικές και συνθετικές, και ἀναλυτικὲς ὀνομάζει ἐκείνες τῶν ὁποίων τὸ κατηγορούμενο ἐνυπάρχει στὸ υποκείμενο, συνθετικὲς δὲ ἐκείνες τῶν ὁποίων τὸ κατηγορούμενο «κεῖται ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὸ υποκείμενο». Ὅλες ή ἐπιστημονικὲς κρίσεις εἶναι συνθετικὲς και αὐτὲς ἀκόμα ή κρίσεις τῶν μαθηματικῶν.

Εάν ήθελε κανείς διαβάζοντας τὸ ἔργο τοῦ κ. Βορέα νὰ κατατάξῃ τὸν συγγραφέα σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ παράταξη θὰ ἦταν ἀναγκασμένος ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα νὰ εἰπῆ ὅτι ὁ κ. Βορέας ἀνήκει εἰς τὸν ἀπλοϊκὸ ἔμπειρισμό. Ἔτσι στὴν σελίδα 92 ὁμιλεῖ περὶ τῆς «κατὰ φύσιν διανοήσεως». «Ἐν τῇ φύσει ὑπάρχει εἰρμός και ἐξάρτησις τῶν ὄντων και γιγνομένων και τὸ μὲν προηγούμενον ἐν τῇ σειρά εἶναι ή αἰτία, τὸ δὲ ἐπόμενον τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ αἰτιατὸν ἐκείνου· και ἰσχύει καθόλου ἐνταῦθα ή ἀρχή: οὐδὲν γίνεται ἄνευ αἰτίας· ὀνομάζεται δὲ ή ἐν τῇ φύσει αἰτία και αἰτιώδης ή πραγματικὸς λόγος» (σελ. 88). Εἶναι προφανὲς ὅτι μὲ τὰ ἀνωτέρω ὁ κ. Βορέας θέλει νὰ παραστήσει τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, τὸν ὁποῖον τοποθετεῖ μέσα στὰ πράγματα, μέσα στὴ φύση και ὅχι ἐκεῖ ὅπου πράγματι λειτουργεῖ εἰς τὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι διδάσκει ὡς πρὸς αὐτὸ τὰ ἴδια μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ἐναν νόμο κατ' ἐξοχὴν λογικὸ, ὅπως εἶναι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας, τὸν μεταβάλλει σὲ ἓνα φυσικὸ γεγονός και ἔτσι ξαναγυρίζει πάλι στὴν κατάστασι που βρισκόταν ή φιλοσοφία πρὶν ἀπὸ τὸν Kant. Γιατί αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα ἀποκτῆματα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας εἶναι νόμος λογικὸς και ὅχι φυσικὸς. Τοῦτο διείδε και ἀνέπτυξε ἤδη ὁ Hume.

Ὁ ἀπλοϊκὸς ἔμπειρισμὸς τοῦ συγγραφέα καταφαίνεται και ἀπὸ τὸ

ἀκόλουθοι ἑμιλώντας ὁ συγγραφεὺς στὴ σελίδα 91 καὶ 92 περὶ συλλογισμοῦ καὶ περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ συλλογισμοῦ γράφει τὰ ἑξῆς : «βάσις τῆς τσιαύτης διανοήσεως γίνονται οἱ συλλογισμοί, οἱ ἀναλογικοί, οἱ ἐπαγωγικοί καὶ παραγωγικοί. Προηγούνται δὲ τῆς παραγωγῆς ἐν τῇ κατὰ φύσιν διανοήσει ἡ ἀναλογία καὶ ἡ ἐπαγωγή. Διὰ τούτων εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ ἄνθρωπος ἀφετηρίαν ἔχων τὴν παρατήρησιν, ἐγνώρισε τὸ ἐπὶ μέρους καὶ κατεσκεύασε τὰς γενικὰς ἐννοίας διὰ τῆς συνδέσεως τῶν ὁμοίων καὶ ὤρισε τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ ἔθεσε τοὺς τεχνικοὺς κανόνας καὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ ὅσα εἶναι παραπλήσια πρὸς ταῦτα». Πῶς τώρα μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ παρατηρήσῃ χωρὶς νὰ ἔχη στὸ νοῦ τοῦ ἀρχῆς λογικὴς καὶ πῶς μπορεῖ νὰ συνδέσῃ τὰ ὅμοια χωρὶς νὰ ἔχη στὸ νοῦ τοῦ νόμους λογικοὺς καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ὀρίσῃ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ νὰ θέσῃ ἠθικὰς ἀρχὰς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παρατήρησιν τοῦτο εἶναι πράγματι ἀκατανόητο γιὰ ἕναν πρὸς σκέπτεται λογικά.

Ὁ ἐμπειρισμὸς καταφαίνεται ἀπὸ κάθε προσωπικὴ κρίση ποὺ κάνει ὁ κ. Βορέας καὶ ἀπὸ τὴ δήλωσή του (σελ. 92) ὅτι «προσῆκον θὰ ἦτο περὶ τῆς ἀναλογίας καὶ τῆς ἐπαγωγῆς νὰ γίνηται λόγος τὸ πρῶτον ἐν τῇ Λογικῇ». Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μᾶς πείθει ὅτι ὁ συγγραφεὺς δουλεύει στὸν ἐμπειρισμὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δέχεται τελείαν ἐπαγωγή. «Τελεία ὀνομάζεται ἡ ἐπαγωγή ἐν ἣ πάσας τὰς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις εὐρίσκοντες συμπεραίνομεν ἔπειτα περὶ τοῦ ὅλου» (σελ. 160). Ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμε τελεία ἐπαγωγή; ὁ Kant γράφει κάπου ὅτι εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατον νὰ ἐξετασθοῦν ὅλες ἡ περιπτώσεις λόγῳ τῆς ἀπειρίας τῶν περιπτώσεων. Ἄν φθάνωμε πολλές φορές στὴ διατύπωση ἑνὸς γενικοῦ νόμου ἢ ἑνὸς κανόνος ποὺ νὰ περιλαμβάνῃ ὅλες τίς περιπτώσεις τὸ κάνομε μὲ τὴ συνθετικὴ καὶ γενικευτικὴ δύναμη ποὺ ἔχει ὁ νοῦς μας νὰ συμπληρώνη πάντοτε κάτι ποὺ ὑπάρχει ἀποσπασματικὰ στὴν ἐμπειρία. Χωρὶς αὐτὴ τὴ συνθετικὴ δύναμη θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἔχομε ἔστω καὶ τὴν ἀπλουστάτη γνώση. Μ' αὐτὴ φθάνομε λ. χ. στὸ νόμο τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν εἰδῶν καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ πρωτόπλασμα ἢ τὰ πρωτοπλάσματα χωρὶς ποτὲ νὰ εἶναι δυνατό νὰ ἀποκτήσωμε τελεία ἀπαγωγή· ὁ Νόμος αὐτὸς εἶναι θέσις τοῦ νοῦ, λογικὴ ἀρχὴ καὶ ἰσχύει μόνον ἐφ' ὅσον δὲν παρουσιάζεται περίπτωσις ἀντιφατικὴ, ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμη ἡ προσπάθεια τοῦ ἐπιστήμονος εἶναι ἡ ὑπαγωγή τῆς περιπτώσεως ταύτης στὸν νόμο. Ὡστε δὲν πρόκειται περὶ τελείας ἐπαγωγῆς ἀλλὰ περὶ μιᾶς ἀρχῆς λογικῆς ποὺ ρυθμίζει τὴν ἐμπειρία. Καὶ ὅμως ὁ κ. Βορέας δέχεται ὡς ἀναμφισβήτητη τὴν τελεία ἐπαγωγή, «ἀνευ αὐτῆς (τῆς τελείας ἐπαγωγῆς) οὐδένα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν νόμον ἀσφαλῆ, οὐδὲ κανόνα, οὐδὲ ἀρχὴν οὐδεμίαν». (σελ. 166).

Τυπικὸ χαρακτηριστῆρα ἔχει ἐπίσης καὶ ἡ γενικὴ μεθοδολογία ποὺ προσπαθεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ὁ κ. Βορέας. Γιὰ εἰδικὴ μεθοδολογία τῶν ἐπιστημῶν δὲν κάνει λόγο γιατί αὐτὴ ἀνήκει στὴ Θεωρία τῆς γνώσεως τὴν ὁποία ὁ κ. Βορέας χωρίζει ἀπὸ τὴ Λογικὴ ἀφοῦ μᾶς δίνει μο-

νάχα τυπική λογική. Ὁρθά γράφει ὁ κ. Βορέας «αἱ ἀτομικαὶ ἔννοιαι τῶν στοιχείων τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας, αἵτινες δὲν ἔχουσι ὠρισμένην εἰδοποιὸν διαφορὰν, δὲν ὀρίζονται ἀκριβῶς. Ὡσαύτως δὲν ὀρίζονται τελείως αἱ ἀνώταται κατηγορίαι, αἵτινες εἶναι ἀπλαῖ καὶ δὲν ἔχουσι προσεχῆς γένος, οἷα εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ὄντος. Τὰ ἄτομα περιγραφῆς μόνον εἶναι δεκτικὰ γενομένης διὰ δηλώσεως οὐχὶ οὐσιωδῶν γνωρισμάτων. Αἱ δὲ γενικώταται κατηγορίαι διασαφῶνται διὰ παραδειγμάτων δι' ὧν δηλοῦται τὸ πλάτος αὐτῶν» (σελ. 176). Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὰ δύο λογικὰ ἄκρα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ πραγματικὴ λογικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δηλ. γιὰ τὰ πρῶτα ἐννοιολογικὰ μορφώματα τῆς ἐμπειρίας καὶ γιὰ τὰ ὑψιστα λογικὰ γένη τῆς νοήσεως. Τὰ πρῶτα λογικὰ μορφώματα τῆς ἐμπειρίας εἶναι ἀδύνατο νὰ ὀρισθοῦν ἐπακριβῶς ὅχι ἐπειδὴ δὲν ἔχουσι εἰδοποιὸν διαφορὰ ἀλλὰ διότι ἡ λογικὴ τῶν ἀνάλυση εἶναι πρᾶγμα ἀδύνατο. Λογικὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμε ὅτι ἔχουσι εἰδοποιὸν διαφορὰ. Ἐπίσης εἶναι δύσκολο νὰ ὀρισθοῦν τὰ ἀνώτατα γένη, ἢ κατηγορίαι· ὁ λόγος ὅμως δὲν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὰ προσεχῆς γένος, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι δύσκολο νὰ ὑψωθῇ ὁ καθένας στὴν ὑψηλὴ αὐτὴ πράξη τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἀνωτάτων γενῶν καὶ νὰ ἀνθέξῃ στὴ σκληρὴ λογικὴ ἀκολουθία ποὺ ἀπαιτεῖται. Ὁ κ. Βορέας, ἐπειδὴ σκέπτεται τυπικά, νομίζει ὅτι ὁ ὀρισμὸς μιᾶς κατηγορίας εἶναι ἡ ὑπαγωγὴ αὐτῆς σὲ μιὰ ἀνωτέρα, ἐνῶ ὁ οὐσιαστικὸς ὀρισμὸς εἶναι, ὅπως μᾶς ἐδίδαξε καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἐγελος, νὰ δημιουργήσωμε σύστημα κρίσεων διὰ τοῦ ὁποῖου τὸ ἀφηρημένο λογικὸ στοιχεῖο, ἢ κατηγορία, νὰ γίνῃ συγκεκριμένη λογικὴ οὐσία.

Ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ μάλιστα ὁ ἀπλοϊκὸς τοῦ συγγραφέα ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζεται καὶ τὴ μεθοδολογία του. Ἀποδίδει σχεδὸν ἀπόλυτο κύρος σὲ ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, χωρὶς βέβαια λέγοντας ἐμπειρία νὰ ἐννοεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἐννοεῖ ὁ Kant, λογικὰ μορφωμένη ἐποπτεία, λογικὰ ρυθμισμένη πείρα (Erfahrung). Τὰ «ἀμέσως φανερά», εἶναι κατ' αὐτὸν ὅσα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἔτσι γράφει «ἀλλ' αἱ κρίσεις ἔχουσι ἀνάγκη αἰτιολογίας καὶ ἐμπεδώσεως, ἔταν τὰ περὶ ὧν κρίνομεν δὲν εἶναι ἀμέσως φανερά ὡς μὴ στηριζόμενα ἐπὶ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας» (σελ. 191). Ἐρωτᾶται πῶς εἶναι δυνατό νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅτι κάθε τι ποὺ στηρίζεται στὴν ἄμεση ἐμπειρία εἶναι καὶ λογικὰ θεμελιωμένο. Ἡ ἄμεση ἐμπειρία μὲ πείθει ὅτι ὁ ἥλιος κινεῖται, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικὴ κρίση, ποὺ εἶναι ὀλότελα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, διαψεύδει κατηγορηματικὰ τὴν ἄμεση ἐμπειρία. Στὴν ἐπιστήμη ἀμέσως φανερά εἶναι τὰ ἀξιώματα καὶ ἡ ἀρχές, ἐμμέσως δὲ φανερά εἶναι ὅλα ὅσα πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀρχές. Ἡ ἐμπειρία ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἐπιστήμη πάντα πρόβλημα. Ὁ Spinoza λέγει ὅτι «ἡ ἐμπειρία δὲν μᾶς διδάσκει τίποτα γιὰ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων».

Καθαρὰ καὶ καλὰ συνταγμένα εἶναι ὅσα γράφει ὁ κ. Βορέας περὶ ὀρισμοῦ καὶ ἀποδείξεως (σελ. 174 κ. ἐ. καὶ σελ. 191 κ. ἐ.), ἀν καὶ ἐδῶ δὲν κατορθώνει νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν ὀνοματικὸν ὀρισμὸν καὶ τὴν ὀνομα-

τική έρμηνεία τών προβλημάτων. "Έτσι λόγου χάριν όμιλώντας για τή μέθοδο γράφει: «είναι δέ μέθοδος ή όδός προς τι, ή όδός, ήν ακολουθούμεν έν τή έξετάσει τινός ζητήματος, ό τρόπος τής ζητήσεως. Κατ' άρχάς έσήμαινεν ό όρος αύτήν τήν έρευναν, τήν ζήτησιν· δηλοῖ και τό μετέρχομαι έξ ού προήλθεν ή λέξις, σημαίνον τά μεταδιώκω, ζητῶ, αναζητῶ.» (σελ. 174)· ό όρισμός αύτός τής μεθόδου είναι βέβαια όνοματικά άκριβής αλλά πέρα και πέρα τυπικός. "Ο ουσιαστικός όρισμός τής μεθόδου είναι: μέθοδος είναι τό σύστημα τών λογικῶν άρχῶν που διέπουν τή σκέψη και ρυθμίζουν τήν κρίση κατά τήν αναζήτηση τής αλήθειας και τήν επίλυση τών αλύτων προβλημάτων.

Έπίσης τυπικά όρίζει ό συγγραφεύς τήν ανάλυση και τήν σύνθεση: «τί δέ λέγεται ανάλυσις, καθόλου είπειν, και σύνθεσις είναι και από τών λέξεων φανερόν. Ανάλυσις είναι ή διάκρισις όλου τινός εις τά μέρη αύτου, σύνθεσις δέ τό έναντίον» (σελ. 232).

Ουσιαστικώτερα όρίζει ό κ. Βορέας τήν απόδειξη διότι λέγει ότι: «απόδειξις είναι ή παραγωγή τής αλήθειας ή πιθανότητος κρίσεως έξ άλλῶν κρίσεων αληθῶν ή πιθανῶν. (σελ. 191), "Ο κ. Βορέας όμιλεί και για τήν ταξινομήση τών επιστημῶν (σελ. 218 - 231) και αναφέρει τίς ταξινομήσεις τών επιστημῶν που έγιναν κατά τίς διάφορες εποχές από διάφορους φιλοσόφους. Παρέχει δέ και ταξινομήση τών επιστημῶν όπως αύτός τήν δέχεται: Στή σελίδα 220 όμιλεί για τήν ταξινομήση τών επιστημῶν στους άρχαίους έλληνες και ειδικά στον Πλάτωνα και λέγει ότι ό Πλάτων «ύπήγεν εις μέν τήν διαλεκτικήν τήν λογικήν μετά τής θεωρίας τής γνώσεως και τής κυρίως φιλοσοφίας, εις δέ τήν φυσικήν τά μαθηματικά». Τοῦτο όμως δέν αποδίδει τήν αλήθεια. Πρώτα ό Πλάτων λέγοντας διαλεκτική έννοεί και λογική και θεωρία τής γνώσεως και φιλοσοφία. Φιλοσοφία και διαλεκτική είναι στον Πλάτωνα τό ίδιο. "Ως προς αύτό μπορεί βέβαια νά χωρίσει διαφορά γνώμης, εκεί όμως όπου κατ' ούδένα λόγον χωρεῖ και ή έλαχίστη άμφιβολία, γιατί τά λόγια του Πλάτωνος τό λένε ρητά, είναι ότι ό Πλάτων δέν υπόταξε τά μαθηματικά στη φυσική αλλά τή φυσική στα μαθηματικά. "Ο Πλάτων δέν αναγνωρίζει άλλη φυσική επιστήμη παρά εκείνη που στηρίζεται στα μαθηματικά, τά δέ μαθηματικά ταξινομοῦνται από τον ίδιο τον Πλάτωνα άμέσως μετά τή διαλεκτική. Πρώτα και ανώτατα θέτει ό Πλάτων τή διαλεκτική, ή όποία γνωρίζει τό ὄντως ὄν, τίς ιδέες (εις αύτή δέ υπάγεται και ή ήθική και ή λογική), δεύτερα ακολουθοῦν τά μαθηματικά και έπειτα έρχονται ή άλλες επιστήμες.

Έπίσης δέν είναι αληθές ότι ό Πλάτων κατάταξε τίς επιστήμες «όρμώμενος από τής θεωρίας τών τριτῶν δυνάμεων, ήτοι ίκανοτήτων τής ψυχῆς, δηλονότι τής διανοίας, τής αίσθήσεως και τής βουλήσεως» αλλά από τήν ποιότητα του αντικειμένου. "Η διαλεκτική όρίζεται από τήν ποιότητα τής ιδέας, τά μαθηματικά από τήν ποιότητα τών μαθηματικῶν ὄντων κλπ. Έπίσης δέν είναι αληθές ότι ό Άριστοτέλης έταξινομήσε τίς επιστήμες ακολουθώντας υποκειμενική βάση. Και οι δύο

ἀρχαίοι φιλόσοφοι ὄρισαν τὴν ἐπιστήμη ἀπὸ τὸ χαρακτηριστῆρα τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Πλάτωνα.

Ἡ ἀπλοϊκὸς ἐμπειρισμὸς τοῦ κ. Βορέα καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον πὸ ἀντιλαμβάνεται τὰ μαθηματικά· ἔτσι λέγει: «αἱ πρῶται μαθηματικαὶ ἐννοιαι διὰ τῆς ἐπαγωγῆς μάλιστα δημιουργοῦνται κατὰ μικρὸν οὕτως αἱ ἐννοιαι τῶν ἀριθμῶν, οἱ ὀρισμοί, τὰ ἀξιώματα, ἅτινα τὴν ἀφορμὴν πρὸς γένεσιν ἔχουσιν ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας. Διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν αἰσθητῶν συναγόνται καὶ διὰ τῆς ἐπαγωγῆς ἐμπεδοῦνται παρὰ πᾶσιν αἱ μαθηματικαὶ ἀρχαί. Ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὡς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις, ταῖς τε φυσικαῖς καὶ ταῖς διανοητικαῖς καὶ ἠθικαῖς, τὸ ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας εἰς τὰς ἐννοίας, ἀπὸ τοῦ συνθέτου δι' ἀφαιρέσεως εἰς τὸ ἀπλοῦν, ἀπὸ τοῦ κατὰ μέρος εἰς τὸ καθόλου. Καὶ ἰσχύει ὁ τρόπος οὗτος καὶ ἐν τῇ ἀριθμητικῇ καὶ ἐν τῇ γεωμετρικῇ» (σελ. 246). Πῶς ὁ νοῦς χωρὶς νὰ ἔχει τὴν ἐννοια τοῦ ἀριθμοῦ ἔνα μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσῃ κάποιον ἀντικείμενον τῆς ἐμπειρίας ὡς ἔνα καὶ πῶς χωρὶς νὰ ἔχη τὴν ἐννοια τοῦ τριγώνου μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσῃ ἔνα ἐμπειρικὸν σύμβολον ὡς τρίγωνον καὶ πῶς μπορεῖ νὰ φθάσῃ καὶ στὴ διατύπωση ἀξιωμάτων χωρὶς νὰ χαθῇ μέσα στὸ χάος τῶν αἰσθητῶν, αὐτὰ εἶναι προβλήματα τὰ ὁποῖα δὲν ἀντικρούζει καθόλου ὁ κ. Βορέας. Εἶναι ἀπόκτημα καὶ τῆς παληᾶς τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων ἐπιστήμης καὶ τῆς νέας τῶν Εὐρωπαίων, ὅτι οἱ μαθηματικὲς ἐννοιες δὲν εἶναι ἐξαγόμενα τῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ μέτρα τῆς διανοίας μὲ τὰ ὁποῖα ρυθμίζεται, θεμελιώνεται καὶ ὑπάρχει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὀνομάζομε ἐμπειρία. Σπανιώτατα ἄλλως τε εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπικαλεσθῇ κανεὶς τὴν ἐμπειρία γιὰ ἐπικύρωση μαθηματικῶν σχέσεων. Ὁ Kant γράφει «ἡ μαθηματικὴ εἶναι τὸ λαμπρότατον παράδειγμα καθαρῶν λόγων ἐπιτυχῶς ἀναπτυσσομένου χωρὶς τὴ βοήθεια τῆς πείρας» (Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου σελ. 484), καὶ διερχομένη μετὰ τὰ λόγια αὐτὰ ὁ συγγραφεὺς τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου τὴ γνώμη τῶν μεγάλων δημιουργῶν τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Παρόμοια σκέπτεται γιὰ τὰ μαθηματικά καὶ ὁ Πλάτων. Μεγάλῃ σημασίᾳ ὡς πρὸς αὐτὸ ἔχει καὶ ἡ γνώμη τῶν νεωτάτων γονίμων καλλιεργητῶν τῆς Μαθηματικῆς καὶ τῆς Θεωρητικῆς φυσικῆς (Planck καὶ Einstein). Ὁ Planck λέγει ὅτι «ἀπὸ τὸ εἰδικὸ ὕλικόν τῆς ἐμπειρίας χωρὶς αὐτοσυνείδητη ἐπέμβαση τοῦ πνεύματος δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀναπτυχθῇ πραγματικὴ ἐπιστήμη».

Τὸ ὅλον ἔργον εἶναι καλὰ ταξινομημένον, ὅλα τὰ πράγματα εἶναι τοποθετημένα μὲ ἀκολουθία (φυσικὰ τυπικῇ) χωρὶς ὅμως νὰ διαπνέεται ἀπὸ ἔνα ἐνιαῖον πνεῦμα, διότι καὶ ὁ ἐμπειρισμὸς εἰς τὸν ὁποῖον πιστεύει ὁ συγγραφεὺς εἶναι ξεθυμασμένος. Τὸ ὅλον εἶναι μιὰ καλὴ παράθεσις ὀρισμένων ἐννοιῶν τῆς τυπικῆς λογικῆς μὲ σχετικὰ καλὴ ὀρολογία χωρὶς βαθύτερη σύνδεση. Ἡ ἐπιμέλεια πὸ καταβάλλει ὁ συγγραφεὺς γιὰ τὴν ὀρολογία τῆς φιλοσοφικῆς εἶναι ἐπαινετῆ, ἀλλὰ φιλοσοφικὴ παράδοσις δὲν δημιουργεῖται μὲ τὴν καθιέρωση καὶ προσφορά ὀρισμένων ὄρων. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις ὅπου γεννιέται, δημιουργεῖ

βατική; ἐκτός ἂν λέγοντας ὑπερβατική ἐννοοῦμε ἀπλῶς ὅτι ὑπερβαίνει τὴν ἀπλὴ ἐμπειρία.

Ὁ συγγραφεὺς ἔλαβεν ἄλλοτε ἀφορμὴν νὰ μὲ ψέξει ἐπειδὴ μετὰ φρασα τάχα κακῶς τὸν ὄρο Sollen μὲ τὸ δέον καὶ λέγω τάχα κακῶς διότι ὁ ὄρος δέον ὑπάρχει καὶ στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ μάλιστα στὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὸ ἴδιο νόημα ποῦ ἔχει τὸ Sollen. Τώρα βλέπω μὲ χαρὰ ὅτι ὁ ἴδιος μεταφράζει τὸ Sollen μὲ τὸ δέον (σελ. 33).

Ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς λέγει στὸν πρόλογό του, νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἀκροατὰς καὶ τοὺς φοιτητὰς «πασῶν τῶν σχολῶν, μάλιστα δὲ τῆς Φιλοσοφικῆς καὶ τῆς Θεολογικῆς καὶ τῆς Νομικῆς». Ἡ ἔλλειψη τῆς Λογικῆς παιδείας εἶναι, ὅπως στὴν ἀρχὴ εἶπα, μεγάλη καὶ ἂν ὁ τόπος ἔχει ἀπὸ κάτι πρῶτιστα ἀνάγκη αὐτὸ εἶναι ἡ λογικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ συμφωνῶ μὲ τὸν συγγραφέα. Ἐκεῖ ὅμως ποῦ ριζικὰ διαφωνῶ εἶναι ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσφέρῃ κανεὶς μόνον τυπικὴ λογικὴ στοὺς φοιτητὰς καὶ νὰ νομίζῃ ὅτι μὲ αὐτὸ τοὺς φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ πραγματικὰ λογικὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης. Ὅτι δὲν ἐπιτυγχάνεται ὁ σκοπὸς τὸν ὁποῖον θέτει ὁ κ. Βερέας μὲ τὴν τυπικὴ λογικὴ αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ νέοι καὶ μάλιστα οἱ λογικὰ ἀκμαιότεροι, ὅπως καὶ παραπάνω εἶπα, ἀφίνουν κατὰ μέρος τὴν τυπικὴ λογικὴ, χωρὶς νὰν νὰ ἐξοικειωθῶν μὲ τὰ ἀπλᾶ τῆς σχήματα, καὶ ἐγκολπώνονται τῇ θεωρίᾳ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἡ ὁποία παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀξίωσι ὅτι στηρίζεται ἔχι στὴν τυπικὴ ἀλλὰ στὴν πραγματικὴ λογικὴ ὅτι τώρα ἡ εὐθύνη ἐκείνων ποῦ διδάσκουν τὴ φιλοσοφία καὶ στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ στὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης εἶναι ὡς πρὸς τὸ γεγονός αὐτὸ ἐξαιρετικὰ μεγάλη τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητο. Οἱ νέοι ρίχνονται μοιραῖα στὰ «φῶτα» τοῦ συρμοῦ, ἀφοῦ ἐκεῖνοι ποῦ εἶναι ταγμένοι νὰ τοὺς φωτίσουν πραγματικὰ σταματᾶνε στὸν τύπο καὶ δὲν ἀγκαλιάζουν τὴν οὐσίαν.

I. N. Θεοδωρακόπουλος